

University of Groningen

Midden-Aramese schrift en in Syrië, Mesopotamië, Perzië en aangrenzende gebieden

Klugkist, Alexander Cornelis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1982

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Klugkist, A. C. (1982). *Midden-Aramese schrift en in Syrië, Mesopotamië, Perzië en aangrenzende gebieden*. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Hoofdstuk 3: Het midden-Aramese (oud-Syrische) schrift van Edessa.

3.1. De stad Edessa als cultureel, godsdienstig en politiek centrum.

Edessa, gelegen in het Noorden van Mesopotamië, \pm 85 km. ten Oosten van de Eufraat-overgang Birecik, is een stad met een rijk verleden. In deze stad kwamen verschillende (handels-) wegen samen, die haar naar het Oosten verbonden met Nisibis en Singara (en via deze plaatsen met Indië en China), naar het Noorden met Armenië en Georgië en naar het Zuiden en Westen (via Birecik) met de grote Syrische steden, zoals Aleppo, Antiochië, Emesa, Hierapolis en Palmyra.

De oorspronkelijke (inheemse) naam van de stad was Urhai (tegenwoordig heet de plaats Urfa, arab. Urha).

In 304 v. Chr. werd de stad door Seleukos I gehelleniseerd. Seleukos noemde haar naar de oude Macedonische koningsstad: Edessa. In de 2e eeuw v. Chr. werd Edessa de hoofdstad van een koninkrijk, dat in 165 na Chr. definitief onder Romeinse heerschappij kwam om uiteindelijk volledig deel van het Romeinse Rijk uit te gaan maken.

De stad werd zowel "dochter der Parthen" genoemd (de autochthone bevolking was Semitisch en stond onder sterk Parthisch-Iraanse invloed) als "het Athene van het Oosten" (de bovenlaag van de bevolking had zich de Grieks-Hellenistische cultuur eigen gemaakt en kende Grieks); de stad lag in een grensgebied van Oosterse en Westerse culturen. Zij was een smeltkroes van culturen en godsdiensten. Jodendom, Christendom en pagane culten bestonden er naast elkaar en beïnvloedden elkaar over en weer.

Volgens de legende zou Edessa het eerste Christelijke koninkrijk ter wereld zijn; de Edesseense (oud-Syrische) inscripties getuigen hier echter niet van. Voorzover zij betrekking hebben op godsdienstige zaken, gaan zij over locale, pagane culten.¹

3.2. Het oud-Syrisch.

Omstreeks het begin van onze jaartelling werd te Edessa een midden-Aramees dialekt gebezigd. Aanvankelijk had dit alleen locale of regionale betekenis. Het midden-Arameese Edesseense dialekt ontwikkelde zich later tot de taal van de Syrische kerken. Met de uitbreiding van deze kerken in Syrië en Mesopotamië verbreidde zich ook het gebruik van dit dialekt, dat om die reden werd aangeduid als Syrisch. In verband hiermee is voor het midden-Arameese Edesseense dialekt de benaming oud-Syrisch ingeburgerd. In het vervolg zullen wij deze benaming aanhouden.

Hoewel het oud-Syrisch reeds allerlei kenmerken van het latere (boek-) Syrisch in zich draagt, wijkt het daarvan toch op verschillende punten af. K. Beyer heeft deze punten van verschil uitvoerig opgesomd; hij wees daarbij tevens op de invloed van het Rijksaramees op de oudste Syrische literatuur.² Ook anderen, zoals E.Y. Kutscher en J.C. Greenfield, hebben de relatie van het oud-Syrisch ten opzichte van het Rijksaramees nader omschreven.³

Het oud-Syrisch staat als het ware tussen het Rijksaramees en het latere Syrisch in. Als meest markant voorbeeld hiervan wordt genoemd het feit, dat in het latere Syrisch het n-prefix wordt gebruikt voor de 3e pers. masc. singularis en pluralis van het imperfectum, terwijl in het oud-Syrisch het y-prefix regel is (één keer komt het n-prefix voor in een grafinscriptie⁴, terwijl dit prefix ook wordt gebruikt in de te Dura-Europos gevonden koopakte⁵. Een ander voorbeeld is de weergave van de oorspronkelijke š in het oud-Syrisch en Rijksaramees door een schin, terwijl deze letter in het latere Syrisch werd weergegeven door s.⁶ (In de koopakte evenwel wordt de š ook één keer weergegeven met s^{6bis}; deze akte neemt een bijzondere plaats in het oud-Syrisch in. Zij staat qua taal (en schrift) dicht bij het latere Syrisch dan de oud-Syrische inscripties).

Bijzonder opmerkelijk is verder een orthografisch verschil tussen het oud- en het latere Syrisch: in de oud-Syrische

inscripties en koopakte wordt een korte u of o niet door een w als mater lectionis aangeduid. Dit is wel gebruikelijk in het latere Syrisch.⁷

Verondersteld mag worden, dat aan de oud-Syrische inscripties en koopakte een (lange) ontwikkeling van het Edesseense dialect als schrijftaal (uit het Rijksaramees) vooraf is gegaan.⁸ Hoe de relatie tussen geschreven Edesseens-Aramees en gesproken Edesseens-Aramees is geweest, valt niet te bepalen. Een geschreven taal geeft immers niet direkt inzicht in hetgeen gesproken werd. Met het afnemen van de invloed van de standaard-traditie van het geschreven (Rijks-)aramees werd de invloed van de spreektaal op de geschreven taal te Edessa en elders geleidelijk steeds groter. De laatste begon zich aan te passen aan de eerste (een duidelijk voorbeeld hiervan in het Edesseens-Aramees is de y-n- wisseling bij het prefix van de 3e pers. masc. singularis en pluralis van het imperfectum), zonder dat gesteld kan of mag worden, dat uiteindelijk een situatie werd bereikt, waarin het onderscheid tussen beide geheel is vervaagd.⁹ In een geschreven taal kunnen, met name in orthografisch opzicht, elementen worden geconserveerd, die in een gesproken taal geen enkele rol (meer) spelen. Als een goed voorbeeld hiervan kan het hedendaagse geschreven Engels t.o.v. het hedendaagse gesproken Engels worden genoemd.

3.3. Het oud-Syrische tekstmateriaal.

Het oud-Syrische tekstmateriaal bestaat uit een zeventigtal teksten.¹⁰ Zij zijn gegraveerd in steen of op munten, gelegd in mozaïek of geschreven op papyrus. In het merendeel der gevallen gaat het om wij- of grafinscripties.

Bijna al deze inscripties werden gevonden in Edessa of (nabije) omgeving, zoals Bireçik, Serrin, Sumatar, al-Mas^Cudiya, Harran en Kara Köprü. Enkele trof men aan in Dura-Europos, waarmee Edessa in frekwent contact stond. Aangenomen mag worden, dat deze inscripties afkomstig zijn van (een) in Dura-Europos verblijvende Edessener(s).

Een betrekkelijk groot aantal oud-Syrische inscripties is gedateerd.

De oudste, die ons tot nu toe bekend is, werd door F.Cumont te Bireçik gevonden op een steen, die gemetseld is in de toren van de citadel. Het betreft hier een grafinscriptie; de steen, waarop ze geschreven staat, moet derhalve oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van een grafmonument in Bireçik (of nabije omgeving). De inscriptie draagt als datum: de maand Adar van het jaar 317 (volgens de Seleucidische tijdrekening), hetgeen betekent, dat zij afkomstig is uit het jaar 6 na Chr..¹¹

De op één na oudste inscriptie is gevonden te Serrin en is gedateerd: in de maand Tešri Qedem van het jaar 385, d.w.z.: 73 na Chr. Ook hier gaat het om een grafinscriptie.¹²

Verder zijn de navolgende inscripties van een datering voorzien:

- (graf-)inscriptie, gevonden te Sumatar-Harabesi. ¹³	- in het jaar (4?)30	= 119/118 na Chr.?
- (graf-)inscriptie, gevonden te Sumatar-Harabesi. ¹⁴	- in het jaar 4..?	= 119/118 na Chr.? ¹⁵
- wij-inscriptie, gevonden te Sumatar-Harabesi. ¹⁶	- de 13e Adar v.h. jaar 476	= 165 na Chr.
- wij-inscriptie, gevonden te Sumatar-Harabesi. ¹⁷	- de maand Šbt v.h. jaar 476	= 165 na Chr.
- wij-inscriptie, gevonden te Sumatar-Harabesi. ¹⁸	- de maand Šbt v.h. jaar 476	= 165 na Chr.
- graf-inscriptie, gevonden te Edessa (Zenodora mozaïek) ¹⁹	- onvolledig en niet te reconstrueren	= 165 na Chr.???

- graf-inscriptie, gevonden te - in 513 = 201 na Chr.
Kirk-Mag^yara.²⁰
- graf-inscriptie, gevonden te - in de maand Adar = waarsch.
Edessa (Eyüp Mahallesi)²¹ v.h. jaar (5)20 208/9 na Chr.
- graf-inscriptie, gevonden te - in de maand Tam- = 227/8 na Chr.
Edessa (Orpheus-mozaïek)²² muz v.h. jaar
(5)39
- graf-inscriptie, gevonden te - in het jaar 547 = 235/6 na Chr.
Edessa (Eyüp Mahallesi)
(Phoenix-mozaïek)²³
- graf-inscriptie, gevonden te - in de maand Ab = 277/8 na Chr??
Edessa ("Funerary Couch v.h. jaar (5)(8)9
Mosaic")²⁴ ???

Te Dura-Europos is een in het oud-Syrisch (op perkament) geschreven koopakte gevonden, die betrekking heeft op een zakelijke transactie (de verkoop van een slavin) tussen inwoners van Edessa en Dura-Europos. Uit de tekst van de koopakte blijkt, dat de akte in Edessa is opgemaakt; een exemplaar ervan werd gedeponneerd in een archief te Edessa, terwijl het andere exemplaar te Dura-Europos werd bewaard. De koopakte heeft als datering: de maand Iyyar van het jaar 554; dat is 243 na Chr.²⁵

De oud-Syrische munten²⁶ dragen weliswaar geen datering, maar kunnen o.g.v. de erop voorkomende koningsnamen worden gedateerd in resp. 163-165 na Chr. (koning Wa'el bar Sahru), 165-177 na Chr. (koning Ma^Cnu VIII Philoromaïos) en 177-212 na Chr. (koning Abgar VIII de Grote, zoon van Ma^Cnu).

De meeste gedateerde inscripties, alsmede de koopakte en de munten, zijn dus afkomstig uit de 2e of 3e eeuw na Chr.. Op grond van inhoudelijke en palaeografische overeenkomsten dient de overgrote meerderheid van de niet-gedateerde inscripties eveneens in de 2e/3e eeuw na Chr. te worden geplaatst.²⁷

3.4. Een synchrone en diachrone beschouwing van de oud-Syrische lettertekens.

Het oud-Syrische tekstmateriaal is geschreven in een bepaald midden-Aramees schrift, dat wij in deze paragraaf aan een nadere beschouwing zullen onderwerpen.

Hieronder zullen de oud-Syrische lettertekens ieder afzonderlijk worden gezien: eerst komen de lettertekens van de gedateerde inscripties (incl. die op de munten) aan de orde, vervolgens die van de niet-gedateerde. Tenslotte volgen de lettertekens uit de koopakte.

'alef fig.1.

6	73	165	200/10	± 230	277?	niet-gedateerd; 2-3e e	koopakte 243
							
							

Zoals uit fig. 1 blijkt, wordt de oud-Syrische 'alef gedurende de gehele periode van het oud-Syrische schrift vrij uniform weergegeven: , , , , met als vereenvoudigde vorm: , .

Hoewel dit type 'alef ook voorkomt in de oud-Syrische koopakte, overheerst daar een andere schrijfwijze: , , , . Ook in het Tripod Mosaic²⁸ wordt de 'alef één keer op een dergelijke wijze weergegeven: .

De wordt later gebruikt in het Syrische estrangelo-schrift, terwijl de , vooruitloopt op de jacobitische en nestoriaanse schrijfwijze

Er zij op gewezen, dat men de eveneens in Palmyreense inscripties, gevonden te Palmyra en Dura-Europos, aantreft,²⁹ hoewel de gangbare schrijfwijze van de 'alef in het Palmyreense schrift anders is (,).

b

De oud-Syrische b komt ongeveer overeen met de cursief-Palmyreense b (, , ,). Zij neigt evenwel door

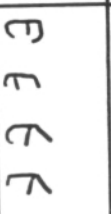
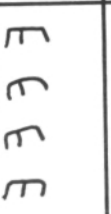
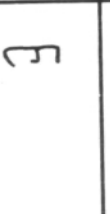
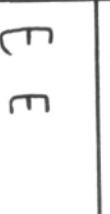

fig. 4.

6	73	165	200/10	± 230	277?	niet-gedat. 2/3e eeuw	koopakte 243
							

hun vormgeving; zij komen in vele variaties voor. De in de koopakte voorkomende d en r nemen daarbij een aparte plaats in: zij zijn vloeiend van lijn; hun vormgeving wijst op een schrifttype dat gericht is op snelheid en frekwent gebruik. Soms nemen beide letters bijna de vorm van een komma aan. Men kan hier spreken van een verder gaande cursivering van schriftvormen.

Slechts één enkele maal wordt een diakritische punt (bij de d) gebruikt om het onderscheid tussen beide letters aan te geven.³¹

h fig. 5.

6	73	165	200/10	± 230	277?	niet-gedat. 2/3e eeuw	koopakte 243
							

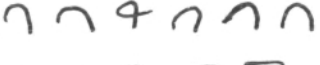

Bij de oud-Syrische h kunnen twee types onderscheiden worden: Het eerste type, dat men reeds in de oudste inscripties tegenkomt, is aan de benedenzijde geheel open. Dit type gaat in de loop van de 2e eeuw meer symmetrie vertonen, waardoor de vorm van een hark ontstaat.

Het tweede type, dat - meestal aan de linker benedenzijde en één enkele keer aan de rechter benedenzijde³² - gesloten is, en dat niet eerder dan in de 3e eeuw voorkomt, moet beschouwd worden als een verdere cursivering van het eerste type (). Dit tweede type is in de inscripties van de 3e eeuw uitzondering en in de koopakte regel.

De oud-Syrische h heeft - vergeleken met h-vormen in

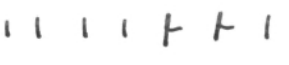

andere midden-Aramese schriften een tamelijk op zichzelf staande vorm. Ze vertoont nog de meeste overeenkomsten met bepaalde varianten van de Palmyreense h : , waarvan het rechter bovengedeelte is verdwenen. Een dergelijke h- vorm komt - zij het sporadisch - ook in het Palmyreense schrift zelf voor ()³³.

w fig. 6.

6	73	165	200/10	± 230	277?	niet-gedat. 2/3e eeuw	koopakte 243
  	 	 	 	 	 	 	

In tegenstelling tot de (extreem-)cursieve Aramese w- vormen van de 5e-3e eeuw v.Chr., die alle aan de linkerzijde "geopend" zijn (,), kenmerkt de oud-Syrische w zich door haar opening aan de benedenzijde. In de 2e eeuw na Chr. gaat deze letter geleidelijk in een cirkel over. In de 3e eeuw wordt een volledige cirkel-vorm, bij uitzondering in de inscripties en in de regel in de koopakte, bereikt.

z fig. 7.

6	73	165	200/ 210	±230	277?	niet-gedat. ^{2e/3e} eeuw	koopakt. 243
							

De oud-Syrische z wordt weergegeven door een kort, meestal recht streepje, dat in de regel in verticale positie staat, maar in enkele gevallen enigszins vooroverhelt. In de 3e eeuw wordt deze letter (vooral in de koopakte) naar rechts verbonden.

h fig. 8.

6	73	165	200/ 210	±230	277?	niet-gedat. ^{eeuw} 2e/3e	koopakt.243
h	h	h	h	h	h	h h h h	h h h
h	h	h	h	h		h h h	h
	h	h	h	h		h h h	
	h	h	h	h		h h h	

De oud-Syrische h, die vanaf de 2e eeuw na Chr. een steeds vloeiender en regelmatigere vorm krijgt laat zien, hoe de latere Syrische h in de estrangelo-, nestoriaanse en jacobitische schriften zich heeft ontwikkeld.

Voor de oud-Syrische h-vormen vindt men weinig aanknopingspunten bij de (extreem-) cursieve Aramese schriftvormen uit de 5e-3e eeuw v.Chr.. Wel komen overeenkomstige vormen voor in Palmyreense en N.O.Mesopotamische midden-Aramese (Hatra, Assur) inscripties.³⁴

t fig. 9.

6	73	165	200/ 210	± 230	277?	niet-gedat. ^{2e/3e} eeuw	koopakt.243
t	t	t t				t t t t t	t t t t
		t t				t t t t t	t
		t t				t t t t t	

De oud-Syrische t heeft een vorm, die (enigszins) lijkt op de t in de meeste andere midden-Aramese schriften. Opvallend is echter, dat de oud-Syrische t "naar links is gekanteld", terwijl de uiteinden van de letter elkaar altijd raken of snijden, hetgeen bij de andere midden-Aramese schriften niet of nauwelijks voorkomt.

y

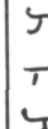

Kenmerkend voor de Palmyreense y is dat deze letter, aanvankelijk aan de benedenzijde geopend (y), in de loop

fig. 12.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-ged. 2e/3e e.	koopak. 243
							

Aramese l (,). Soms heeft de letter een vorm, die nog enigszins aan deze (extreem-) cursieve l doet denken. Bepaalde overeenkomsten bestaan ook met de l in andere midden-Aramese schriftten, zoals die van de inscripties van Hatra, Assur, Sari, Hassan-Kef, Palmyra en Nabataea. In tegenstelling tot deze schriftten maakt de oud-Syrische l evenwel meestal een scherpe hoek met de basis (in de oudste oud-Syrische inscripties komt uitsluitend deze scherpe l-vorm voor, zodat niet gesproken kan worden van een chronologische ontwikkeling) en als zodanig kan men stellen, dat deze letter een eigen positie inneemt te midden van de andere midden-Aramese schriftten.

m fig. 13.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-ged. 2e/3e e.	koopak. 243
							

De oud-Syrische m neemt eveneens een tamelijk afzonderlijke positie in t.o.v. de m in de andere midden-Aramese schriftten, terwijl zij zich ook duidelijk onderscheidt van de (extreem-) cursieve m-vormen van de 5e-3e eeuw v.Chr. Opgemerkt zij, dat (bij uitzondering) in Palmyreense inscripties m-vormen voorkomen, die nauwe verwantschap vertonen met de oud-Syrische m (, , , ,).

gepaard met een gelijktijdige vergroting van de symmetrie () en een vereenvoudiging van de lettervorm (,).

^cayin fig. 16.

6	73	165	200/10	+230	277?	eeuw niet-gedateerd 2e/3e	koopakte 243
 	 	 	 	 	 	 	

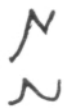
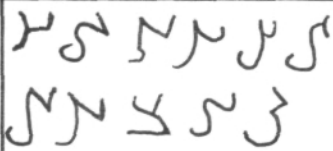

De oud-Syrische ^cayin komt vrijwel geheel overeen met de cursief-Palmyreense ^cayin (zij het dat de laatste een wat meer langgerekte vorm heeft). Beide hebben zich waarschijnlijk op parallelle wijze uit de (extreem-) cursieve ^cayin- vormen ontwikkeld: → → → → . ³⁶

^p fig. 17.

6	73	165	200/10	+230	277?	eeuw niet-gedateerd 2e/3e	koopakte 243
 	 			 		 	

Ook de oud-Syrische ^p vertoont nog duidelijke overeenkomsten met de (extreem-) cursieve ^p- vormen van de 5e-3e eeuw v.Chr.. De belangrijkste verschillen zijn gelegen in het feit dat de oud-Syrische ^p in het algemeen ronder van vorm is, soms een scherpe hoek maakt met de basis, en in veel gevallen een "gesloten kop" heeft (deze laatste vorm komt, bij uitsluiting van de andere ^p- vormen, in de koopakte voor). In enkele inscripties ³⁷ komen "hoekige" ^p- vormen voor, hetgeen zijn verklaring vindt in de aard van het materiaal, waarmee en waarop geschreven werd. In de Nabatese, Palmyreense en Hatrese schriften treft men ^p- vormen aan, die (enige) gelijkenis vertonen met de oud-Syrische ^p.

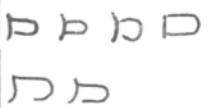
s fig. 18.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-ged. 2e/3e e	koopakte 243
							

De oud-Syrische s wordt gekenmerkt door haar gevarieerde weergave: meestal maakt de horizontale lijn van deze letter helemaal aan het boveneinde contact met de verticale lijn. Vergelijk de N.O.Mesopotamische midden-Aramese schriften (,) en sommige Nabatese (,) en cursief-Palmyreense (,) s- vormen en vergelijk deze weer met sommige van de (extreem-) cursieve s- vormen van de 5e-3e eeuw v.Chr (,)

Naast de bovengenoemde hebben zich in de 2e/3e eeuw na Chr. oud-Syrische s- vormen ontwikkeld, die opvallen door hun vloeiende, soms golvende karakter, terwijl in sommige inscripties en in de koopakte s- vormen worden aangetroffen, die een unieke vorm hebben en zich moeilijk laten herleiden.

q fig. 19.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-gedat. 2e/3e e.	koopakte 243
	 		 				

De q- vorm in de oudste oud-Syrische inscriptie komt overeen met de cursief-gestyleerde Palmyreense q (). Vanaf de 1e eeuw ontwikkelt deze vorm zich verder tot hetzij "een vierkant met ronde hoeken", hetzij een "bijna-cirkelvorm" (met allerlei tussenvormen).

r Zie bij de d.

schin fig. 20.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-gedat. 2e/3e e	koopakte 243
  	 	 	 	 	 	 	

De oud-Syrische schin valt - vergeleken met de (extreem-) cursieve schin- vormen van de 5e-3e eeuw v.Chr. en de andere midden-Aramese schin- vormen - op door haar strakke stylering en door een geringe mate van symmetrie.

Evenals in het cursief-Palmyreense schrift treft men in het oud-Syrische schrift afwijkende schin- vormen aan, die elders niet voorkomen (bijv.: ³⁸).

In de koopakte, en ook een enkele maal in een inscriptie uit de 2e/3e eeuw ³⁹ heeft de schin een vorm, die later gebruikelijk wordt in het estrangelo-schrift.

t fig. 21.

6	73	165	200/10	+230	277?	niet-gedat. 2e/3e e	koopakte 243
 	 	 	 	 	 	 	

De oud-Syrische t kent twee hoofdvormen: de , en de , . De laatste, die men bij uitsluiting van de eerste in de koopakte aantreft, komt ook in menige Palmyreense inscriptie voor, zij het dat de vormgeving enigszins verschilt.

Naast deze twee hoofdvormen bestaat een grote hoeveelheid varianten, die dikwijls slechts één keer voorkomen en waarvoor geen parallele vormen in andere midden-Aramese schriften te vinden zijn.

3.5. Het schrift van de oud-Syrische inscripties t.o.v. het schrift van de oud-Syrische koopakte.

Tussen de lettertekens van de oud-Syrische, Edesseense, inscripties en die van de eveneens te Edessa geschreven (maar te Dura-Europos gevonden) koopakte bestaan, zoals men heeft kunnen zien in de figg. 1 t/m 21, opmerkelijke verschillen.

De vraag rijst, of de lettertekens van de inscripties en de koopakte beschouwd mogen worden als verschijningsvormen van één en hetzelfde schrift.

Ter wille van een goed overzicht worden de belangrijkste verschillen tussen deze lettertekens hieronder nog eens afzonderlijk weergegeven:

- de 'alef: inscripties: , maar 1x koopakte: , , ook , .
- de d/r : inscripties: , . koopakte: , , , .
- de h : inscripties: , , maar ook wel . koopakte: in de regel , bij uitzondering .
- de w : inscripties: , , maar ook , . koopakte: , , .
- de h : inscripties: meestal , , maar ook , . koopakte: , .
- de m : inscripties: , , 1x . koopakte: , .
- de s : inscripties: , , ook . koopakte: , .
- de p : inscripties: meestal , , maar ook , . koopakte: .
- de s : inscripties: , . koopakte: , .
- de schin: inscripties: , , maar ook , . koopakte: , .
- de t : inscripties: en . koopakte: .

Weliswaar kunnen relatief grote verschillen tussen de lettertekens van de inscripties en de koopakte worden waargenomen, toch blijkt uit het bovenstaande overzicht ook, dat geen scherp onderscheid tussen beide kan worden gemaakt. Het is immers duidelijk, dat lettertekens, die in de regel in de koopakte worden gebruikt, ook in de inscripties voorkomen (zij het soms bij uitzondering), terwijl ook het omgekeerde het geval is. Het is derhalve niet gerechtvaardigd van twee verschillende schriften te spreken; het gaat om één en hetzelfde schrift dat, gebruikt voor inscripties op monumenten, een minder cursief karakter heeft dan wanneer het werd gebruikt voor het

opstellen van een koopakte (op perkament). Het materiaal, waarmee en waarop geschreven werd, was bepalend voor het schrifttype.

Werd geschreven op perkament of papyrus, dan maakte men gebruik van schrijfgerei⁴⁰ met behulp waarvan men in een betrekkelijk korte tijd een betrekkelijk lange tekst kon schrijven. Het schrifttype, dat dan werd gebezigd, was gericht op snelheid van schrijven; de lettertekens werden zo gevormd, dat men de pen zo weinig mogelijk van het papier behoefde te lichten.⁴¹ Dit impliceert vloeiende lettervormen met een frekvent gebruik van ligaturen.

Graveerde men daarentegen inscripties, dan werd een geheel ander procédé van schrijven gevolgd. De graveur werkte naar alle waarschijnlijkheid aan de hand van een voorbeeld (op papyrus of perkament). Niet snelheid van schrijven, maar precisie bij de weergave van de lettertekens in weerbarstig materiaal⁴² stond daarbij voorop. De inscriptie moest een representatief karakter hebben: een sierlijke, ornamentale weergave van de lettertekens was van het grootste gewicht. Het cursieve karakter van het gebruikte schrift treedt op de achtergrond. Ligaturen komen in geringere mate voor. De inscriptie moest bijdragen aan de schoonheid of voornaamheid van het desbetreffende monument.

Anders gezegd: het verschil in toepassing van het schrift is bepalend voor het verschil in schrifttype. Zo kan verklaard worden, waarom het oud-Syrische schrift van de inscripties (incl. munten) qua type zo afwijkt van het oud-Syrische schrift, dat wordt gebruikt in de koopakte. Het is evenwel onjuist om het schrifttype van de koopakte aan te duiden als "cursief" en dat van de inscripties als "monumentaal". Het schrifttype van de inscripties heeft namelijk eveneens een cursief karakter, hetgeen begrijpelijk is, wanneer men zich, zoals hierboven opgemerkt, realiseert, dat bij het vervaardigen van inscripties werd gewerkt aan de hand van een op papyrus of perkament staand voorbeeld. Beter kan men het oud-Syrische schrift van de inscripties "monumentaal-cursief" of "ornamenteaal-cursief" noemen, en dat van de koopakte "documentaal-cursief".

Het "documentaal-cursieve" oud-Syrische schrift staat in

Fig.22 Vergelijkend overzicht schrift koopakte- schrift BM Add.Ms. 12150 (folio 154)

	Koopakte - 243 na Chr.	BM Add.Ms.12150-f.154
'	└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
b	└┐└┐└┐└┐└┐	└┐└┐
g	└┐└┐└┐└┐	└┐
d	└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐└┐
h	└┐└┐└┐└┐	└┐
w	└┐└┐└┐└┐	└┐
z	└┐└┐└┐	└┐
h	└┐└┐└┐	└┐
t	└┐└┐└┐└┐	└┐
y	└┐└┐└┐└┐	└┐└┐
k	└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐└┐
l	└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
m	└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐└┐└┐
n	└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
s	└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
ayin	└┐└┐└┐└┐	└┐
p	└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
s	└┐└┐└┐└┐	└┐
q	└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐└┐	└┐
r	└┐└┐└┐└┐	└┐
schin	└┐└┐└┐└┐	└┐
t	└┐└┐└┐└┐└┐	└┐└┐

direkte relatie tot het latere Syrische standaard- (estrangelo-) schrift, zoals blijkt uit het oudste gedateerde Syrische manuscript London, British Museum Add. Ms. 12150 (411 na Chr.).⁴³
Zie het vergelijkend overzicht in fig. 22.

3.6. Het Syrische schrift op de toverschalen uit de 3e-6e eeuw na Chr.

In het Zuiden van Mesopotamië is een betrekkelijk groot aantal toverschalen, beschreven met Joods-Babylonisch-Aramese, Syrische en oud-Mandese lettertekens, gevonden. In hoofdstuk 5 zullen wij de schriften van deze toverschalen uitvoerig behandelen.

Gelet op de samenhang tussen het oud-Syrische schrift en het schrift van de Syrische toverschalen willen wij in deze paragraaf (kort) ingaan op het schrift van deze schalen.

De met Syrische lettertekens beschreven toverschalen zijn voor een groot deel afkomstig uit (de omgeving van) Nippur.⁴⁴ Van diverse andere Syrische schalen is de exacte herkomst echter onbekend; een grote collectie hiervan bevindt zich in het Iraq Museum te Bagdad.⁴⁵ De meeste van de laatste categorie schalen moeten tot een veel latere periode worden gerekend dan de Nippur-schalen. Toch vertoont het schrift van sommige van deze schalen (de meeste zijn geschreven in het standaard estrangelo-schrift) zodanige eigenaardigheden, dat wij de desbetreffende lettertekens - naast die van de Nippur-schalen - in de beschouwing willen betrekken. Zie hiertoe het overzicht in fig. 23.

Uit de in Z.Mesopotamië gevonden Syrische toverschalen blijkt dat het oud-Syrische (Edesseense) schrift zich (met de groei van de Syrische kerk - zie par. 3.2.) in een korte tijd snel over een groot gebied heeft uitgebreid. Een interessant gegeven daarbij is, dat het Syrische schrift, waarmee de schalen zijn beschreven, afwijkingen vertoont t.o.v. het oud-Syrische (Edesseense) schrift enerzijds en de latere - uit het oud-Syrische schrift voortgekomen - Syrische schriften (m.n. het estrangelo) anderzijds.

Het Syrische schrift van de Syrische toverschalen laat zich - zoals duidelijk wordt uit fig. 23 - onderverdelen in twee schrifttypes: a) het schrifttype van de Nippur-schalen en
b) het schrifttype van de Bagdad-schalen.

In het schrifttype van de Nippur-schalen zijn lettervormen bewaard gebleven, die overeenkomen met corresponderende lettertekens in het oud-Syrische schrift. Dit schrifttype kent

daarnaast echter ook vele vormen die gelijken op lettertekens, die voorkomen in andere midden-Aramese schriften, zoals: het Joods-Babylonisch-Aramese schrift, het schrift van de inscripties van Hatra, Assur etc., het cursief-Palmyreense schrift en enkele Z.O.Mesopotamische midden-Aramese schriften. Hier kan de vraag gesteld worden, in hoeverre sprake is van een gemeenschappelijke oorsprong of wederzijdse beïnvloeding. Op deze vraag wordt teruggekomen in hoofdstuk 5. Enkele lettertekens van het Nippur-schrifttype (de d, r en schin) hebben een unieke vorm.

Het Bagdad-schrifttype maakt een meer evenwichtige, uniforme indruk en sluit nauw aan bij de estrangelo - schriftvormen en wel zodanig dat men mag spreken van een estrangelo-schrift met enkele varianten. Deze varianten hebben voornamelijk betrekking op de 'alef, d, h, w, m, n-finale, r en t.

De totaal-indruk die beide schrifttypes maken rechtvaardigt de conclusie, dat het Nippur-type - dat relatief meer overeenkomsten vertoont met diverse midden-Aramese schriftvormen - ouder is dan het Bagdad-type, dat zeer sterk overeenkomt met het estrangelo-schrift. In dit opzicht corresponderen de palaeografische gegevens met de tekst-inhoudelijke en de archeologische gegevens op grond waarvan de Nippur-schalen met een redelijke mate van zekerheid gerekend worden tot de 3e-6e eeuw na Chr. en de Bagdad-schalen tot de 7e-9e eeuw na Chr.

Zoals bekend, bestonden in Syrië-Mesopotamië verschillende schrijversscholen, waar schrijvers werden opgeleid in verschillende schrifttradities.⁴⁶ In hoeverre men in de verschillende schriftvormen op de Syrische toverschalen aparte schrifttradities kan onderscheiden, valt evenwel - bij gebrek aan voldoende gegevens - niet vast te stellen.

Evenmin kan men met zekerheid de vraag beantwoorden, of het Syrische (Nippur- en Bagdad-) schrift in algemeen gebruik was in het Midden en/of Zuiden van Mesopotamië. Vermoedelijk was het gebruik van dit schrift beperkt tot kerkelijke kringen of zelfs tot de kringen, waarin de toverschalen werden gemaakt en aftrek vonden.

Evenals de oud-Syrische inscripties en koopakte illustreren de Syrische toverschalen hoe het oud-Syrische schrift zich van-

af het begin van onze jaartelling heeft ontwikkeld tot (een) nieuwe Syrische standaard-schrifttraditie(s), (een) nieuw(e) standaard-boekschrift(en), waarvan de oudste getuige het Syrische estrangelo in BM Add.Ms. 12150 is. Typerend voor deze ontwikkeling is dat het oud-Syrische (Edesseense) schrift, dat - ondanks variaties van lettervormen - een eigen locale of regionale identiteit bezat en aanvankelijk ook een lokaal of regionaal beperkt verspreidingsgebied had, zich - met het sterker worden van de cultureel-godsdienstige invloed van Edessa - buiten de eigen regio is gaan verbreiden. Daarbij nam het aantal variaties in lettervormen toe; deze toename moet toegeschreven worden aan de beïnvloeding van de oud-Syrische schrifttraditie door andere midden-Aramese schrifttradities (m.n. de Joods-Babylonisch-Aramese, de N.O.Mesopotamische en de Palmyreense). Deze ontwikkeling, die - zoals in het vervolg zal blijken - ook kenmerkend is voor andere midden-Aramese schriften, mondt uit en komt tot een einde in het ontstaan van nieuwe (Syrische) standaard-schrifttradities. Als zodanig vormt het Syrische Nippur- (en Bagdad-) schrift één van de laatste hoofdstukken van de ontwikkelingsgeschiedenis van de midden-Aramese schriften.

3.7. Een vergelijkende analyse van het oud-Syrische schrift.

3.7.1. Enkele recent ontwikkelde hypothesen.

Aangezien het oud-Syrische schrift enerzijds verwantschap vertoont met andere midden-Aramese schriften en zich anderzijds door een eigen karakter van deze schriften onderscheidt, zijn verschillende hypothesen over het ontstaan van dit schrift en zijn relatie tot de andere midden-Aramese schriften ontwikkeld. De belangrijkste worden hieronder kort weergegeven:

R. Duval is van mening, dat het oud-Syrische schrift is voortgekomen uit het cursief-Palmyreense schrift.⁴⁷

J. Cantineau volgt Duval min of meer in deze opinie; hij stelt, dat het Syrische schrift in verband gebracht moet worden met het cursief-Palmyreense schrift: dit schrift beïnvloedde het oud-Syrische schrift ten gevolge van de intensieve handelsbetrekkingen van Palmyra met Edessa.⁴⁸

Anderen, zoals M. Lidzbarski,⁴⁹ Fr. Rosenthal⁵⁰ en D. Diringer⁵¹ geloven, dat de overeenkomsten tussen het cursief-Palmyreense en oud-Syrische schrift hun verklaring vinden in een gemeenschappelijke oorsprong en wederzijdse beïnvloeding; deze schriften ontwikkelden zich volgens hen parallel.

J. Pirenne⁵² vergelijkt het oud-Syrische schrift met diverse andere midden-Aramese schriften. Haar vergelijking is zowel synchroon, diachroon als geografisch bepaald. Zij stelt, dat het oud-Syrische schrift - met andere midden-Aramese schriften uiteindelijk teruggaand op de cursieve Rijksaramese schrifttraditie - enerzijds relaties vertoont met Palmyreense en (zij het in mindere mate) met Nabatese schriftvormen en anderzijds een relatief nauwe verwantschap vertoont met de midden-Aramese schriften, die in het begin van onze jaartelling in gebruik waren in het gebied van de Opper Tigris (Sari, Hassan-Kef, ^cAbra al-Saghira, Assur, Hatra). Na het aangeven van de verschillen en overeenkomsten tussen het oud-Syrische schrift en de andere midden-Aramese schriften, die zij in haar vergelijking heeft betrokken,

komt zij tot de conclusie, dat het oud-Syrische schrift een "composé original" is. Zij gaat vervolgens op zoek naar het "cursive originelle" van dit "composé original". Naar haar mening heeft Hierapolis als cultureel-godsdienstig centrum een belangrijke invloed op Edessa uitgeoefend. Zij neemt vervolgens aan, dat Hierapolis ook een grote rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het oud-Syrische schrift: in die stad kwam volgens haar een "*cursive originelle*" tot ontwikkeling "*fortement parente de la graphie du Tigre, mais encore apparentée à celles de Palmyre et de Nabatène, par leur commune origine à partir de cursives araméennes ptolémaïques ayant eu cours en Syrie*"⁵³ Uit dit "cursive originelle" zou dan het oud-Syrische schrift als "composé original" zijn ontstaan.

H.J.W. Drijvers,⁵⁴ J.B. Segal⁵⁵ en J. Starcky⁵⁶ gaan minder uitvoerig in op de wordingsgeschiedenis van het oud-Syrische schrift en de relatie van dit schrift tot de andere midden-Aramese schriften. Zij constateren, dat dit schrift verwant is aan het (cursief-) Palmyreense schrift en andere midden-Aramese schriften, zoals bijv. dat van Hatra; het oud-Syrische schrift is één van de cursieve schriften, die aan het einde van de 2e eeuw/het begin van de 1e eeuw v.Chr. in Syrië-Mesopotamië tot ontwikkeling kwamen.

J. Naveh⁵⁷ stelt, dat het oud-Syrische schrift, met het Palmyreense schrift, is voortgekomen uit een bepaalde tak van het Aramese schrift, dat hij het "Seleucidisch-Aramese schrift" noemt.⁵⁸ Dit schrift had volgens hem een formele en een cursieve stijl en bleef voortbestaan na de val van het Seleucidische Rijk. Terwijl het monumentale schrift de formele stijl volgde - waaruit dan weer het cursief-Palmyreense schrift voortkwam - volgde het oud-Syrische schrift de cursieve stijl.

In verband met het uiteenlopende karakter van de visies, die op de oorsprong en ontwikkeling van het oud-Syrische schrift zijn gepresenteerd, lijkt het van belang het oud-Syrische schrift te analyseren in relatie tot het Rijksaramese schrift en de andere midden-Aramese schriften. Deze vergelijkende analyse wordt in de volgende paragraaf gegeven.

3.7.2. Vergelijkende analyse.

In deze paragraaf zullen wij een vergelijkende analyse m.b.t. het oud-Syrische schrift uitvoeren.

In de eerste plaats worden de lapidaire Rijksaramese schriftvormen uit de 5e/4e eeuw v.Chr. en de cursieve Rijksaramese schriftvormen uit de 5e-3e eeuw v.Chr. hiertoe in de beschouwing betrokken, teneinde te kunnen beoordelen of er een direkte of indirecte relatie tussen deze schriftvormen en het oud-Syrische schrift bestaat.

Vervolgens wordt gekeken naar die midden-Aramese schriften, die ongeveer gelijktijdig in gebruik waren in t.o.v. Edessa aangrenzende gebiedsdelen (het Palmyreense schrift en de N.O. Mesopotamische midden-Aramese schriften) of die sterk overeenkomstige lettervormen vertonen (het Nabatese schrift).

Midden-Aramese schriften, die - zowel geografisch als qua lettervormen - verder van het oud-Syrische schrift af staan (zoals de Elymees-Aramese, de Characeens-Aramese, de oud-Mandese, de Perzisch/Parthisch-Aramese en de Joods-Aramese schriften/schrifttradities) blijven buiten beschouwing. (Deze schriften/schrifttradities zullen aan de orde komen in hoofdstuk 5).

De latere Syrische schrifttradities betrekken wij evenmin in onze analyse, omdat deze immers alle direkt voortgekomen en af te leiden zijn uit het oud-Syrische schrift, zoals in par. 3.6. werd uiteengezet.

Op grond van de hierboven vermelde overwegingen wordt in fig. 24 een overzicht gegeven van de lettertekens van de navolgende schriften:

- het oud-Syrische schrift.
- lapidaire Rijksaramese schriftvormen uit de 5e/4e eeuw v.Chr.
- cursieve Rijksaramese schriftvormen uit de 5e-3e eeuw v.Chr.
- het Nabatese schrift.
- het Palmyreense schrift.
- de belangrijkste N.O. Mesopotamische schriften: Hatra, ^cAbrat al-Saghira, Assur, Sari, Hassan-Kef, de Dura-Europos bilingue.

Uitgaande van het overzicht in fig. 24 wordt in fig. 25 een schema van overeenkomsten en verschillen weergegeven. In dit schema wordt de geconstateerde mate van overeenkomst/verschil aangeduid door middel van (een) + of - teken(s): driemaal

een + betekent, dat in het desbetreffende schrift identieke lettertekens worden aangetroffen; tweemaal een + duidt op een sterke mate van overeenkomst, terwijl één + op een lichte mate van overeenkomst wijst. Eén - geeft aan, dat nauwelijks overeenkomstige lettertekens worden aangetroffen; tweemaal een - betekent, dat iedere overeenkomst afwezig is. In fig. 26 worden de gegevens van fig. 25 grafisch weergegeven.

Bij deze figuren wordt uitdrukkelijk het volgende aangekend: door de toekenning van één of meer plus- of mintekens mag niet de indruk ontstaan, dat de mate van overeenkomst/verschil tussen de diverse schriften zich min of meer exact laat bepalen. Het toekennen van één of meer van deze tekens blijft door de vele lettervariëaties in de meeste van deze schriften tot op bepaalde hoogte een enigszins arbitrair karakter dragen. Het is duidelijk, dat schriften met een grote variatie-breedte van lettertekens (zoals bijv. het Palmyreense schrift) een hogere score zullen behalen dan schriften, die een hogere mate van uniformiteit vertonen of die slechts bekend zijn uit één of enkele inscripties. De gegevens van de figuren 25 en 26 kunnen derhalve niet doorgaan voor een exacte statistiek. Wel kan gesteld worden, dat zij globaal gezien een redelijk betrouwbaar beeld geven van de mate van overeenkomst en verschil, die tussen de desbetreffende schriften bestaat.

Op grond van de overzichten in de figg. 24, 25 en 26 moet geconcludeerd worden, dat het oud-Syrische schrift de meeste overeenkomsten vertoont met het cursief-Palmyreense schrifttype. Verder zijn belangrijke overeenkomsten aanwezig met het archaisch-Palmyreense schrifttype (d.w.z. het type schrift van de oudste Palmyreense inscripties), het Nabatese schrift en het schrift van de inscripties van Hatra. Tevens blijkt, dat het oud-Syrische schrift nog betrekkelijk dicht bij de (extreem-) cursieve Rijksaramese schriftvormen staat, vooral wanneer men naar de lettervormen van de oudste oud-Syrische inscripties kijkt. Van de lapidaire Rijksaramese schriftvormen staat het oud-Syrische schrift betrekkelijk ver af.

Voordat nader ingegaan zal worden op de relatie van het oud-Syrische schrift t.o.v. de in de vergelijkende analyse

Het oud-Syrische schrift in vergelijking met het RA-schrift en andere midden-

Fig. 24.		'alef	b	g	d	h	w	z	h	t
O U D S Y R .	Oud-Syrische inscripties	ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ
		ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ
		ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ
		ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ
Oud-Syrische koopakte		ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ
		ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	ⲈⲈ

L a p i d a i r R i j k s a r a m .	Teima- CIS II, 113 (eind 5e eeuw v.Chr.)	ⲀⲀ	ⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅ	Ⲇ	ⲇ	Ⲉ
	Teima- CIS II, 114 (eind 5e e.) Sayce's v.	ⲀⲀ	ⲁ			ⲄⲄ		Ⲇ	ⲇ	
	Teima- CIS II, 114 (eind 5e e.)	ⲀⲀ	ⲁ			Ⲅ		Ⲇ	ⲇ	
	Teima- CIS II, 115 (eind 5e eeuw)		ⲁ							
	Stele van Saqqarah- CIS II, 122- 482 v.Chr.	Ⲁ	ⲁ		ⲃ	Ⲅ	ⲅ		ⲇⲇ	
	Inscr. van Abydos- CIS II, 108- 5e eeuw.	ⲀⲀⲀ	ⲁ					Ⲇ		
	Bilingue van Sardis- Naveh, Dev. p. 57-4 ^{ee}	ⲀⲀ	ⲁⲁ		ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	Ⲉ
R i j k s a r a m .	Inscr. van Bahadırli CRAI 1961, pp. 19vv. 4 ^{ee}	ⲀⲀ	ⲁⲁ	Ⲃ	ⲃ	ⲄⲄ	ⲅ	Ⲇ	ⲇ	
	Rijksaramese schriften uit Elefantine - 5e eeuw. (Cowley).	ⲀⲀ	ⲁⲁ	ⲂⲂ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	ⲆⲆ	ⲇⲇ	Ⲉ
	Cowley, no. 22 - 400 v.Chr.	ⲀⲀ	ⲁ	ⲂⲂ	ⲃ	Ⲅ	ⲅ	Ⲇ	ⲇ	Ⲉ
	Aimé-Giron, no. 87 (1= A-G, no. 88) ±4e e.	ⲀⲀ	ⲁⲁ		ⲃⲃ	Ⲅ	ⲅ	Ⲇ	ⲇ	Ⲉ
	Ostracon Sachau 62:2 eind 4e eeuw v.Chr.	ⲀⲀ	ⲁ	Ⲃ	ⲃⲃ	ⲄⲄ	ⲅ	Ⲇ	ⲇⲇ	
R i j k s a r a m .	Ostr. uit Egypte- Eph. III, Pl. II (2= Pl. III) (begin 3e e.)	ⲀⲀ	ⲁ	Ⲃ	ⲃ	ⲄⲄ	ⲅⲅ	Ⲇ	ⲇⲇ	
	Edfu-papyrus-Cowley, no. 82. (3= Zawiyet el- Meitin ostr.-Cowl. 81) begin 3e eeuw v.Chr.	ⲀⲀ	ⲁⲁ	Ⲃ ³	ⲃ	Ⲅ	ⲅ	Ⲇ ³	ⲇ	Ⲉ

De hierboven weergegeven voorbeelden van Rijksaramese schriftvormen zijn overge-

* = finale letter. v. = versie. Voor auteursnamen, zie lijst van geraadpleegde lit.

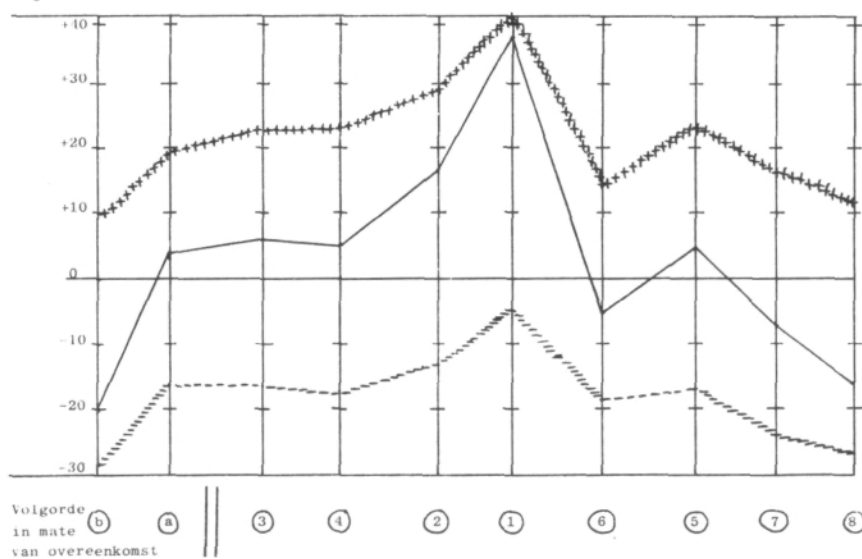
[illegible]

Fig. 25.

Oud-Syrisch	Lap. RA	Cursief RA	Arch. Nab.	Nabatees	Arch. Palm.	Curs. Palm.	Mon. Palm.	Hatra	Assur	CAbrat al-S.	Sari	H.-Kef	D.E. bilingue
'alef	--	--	+	-	+++	+++	--	--	+	nvt	--	--	--
h	++	-	+	+	++	++	-	++	++	++	+	+	+
g	--	--	-	++	+	+	--	+	--	nvt	nvt	+	nvt
d	+	++	+++	+++	+++	+++	+	+++	+++	nvt	+++	+++	+++
h	-	-	-	--	+	-	--	--	--	nvt	--	--	--
w	--	+	-	-	+	+	-	+	--	--	--	--	--
z	--	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	++	nvt	nvt	--	++
h	--	-	--	--	--	++	--	++	++	--	nvt	--	++
t	+	+	-	+	+	+	+	+	-	nvt	nvt	++	--
y	--	--	--	-	++	+++	+++	-	+	--	nvt	-	+
k	--	+	+	+	+	+	-	-	--	nvt	--	--	-
l	--	+	+	+	+	+	-	+	+	nvt	+	+	+
m	--	-	--	--	-	++	-	-	-	nvt	-	-	-
n	--	+	++	++	++	++	+	+	+	-	-	-	++
s	--	+	--	--	--	+++	+	--	--	nvt	nvt	--	nvt
cayin	--	--	--	-	--	++	--	-	-	nvt	nvt	--	-
p	-	+	++	++	+	++	-	++	+	nvt	nvt	nvt	nvt
q	-	+	+	-	-	++	-	++	--	nvt	nvt	--	nvt
q	-	-	-	--	++	++	+	--	--	--	--	--	--
r	+	++	+++	+++	+++	+++	+	+++	+++	+++	+++	+++	+++
z	+++	+++	+++	++	+	++	++	--	--	--	--	--	--
t	+	+	+	+	+	+	-	--	--	--	--	--	nvt
totaal	9x + 29x -	19x + 16x -	22x + 16x -	22x + 17x -	29x + 12x -	42x + 4x -	14x + 19x -	22x + 18x -	17x + 24x -	5x + 13x -	8x + 16x -	11x + 27x -	14x + 16x -
										13x nvt	9x nvt	1x nvt	5x nvt

nvt = niet van
toepassing

Fig. 26.

De inscripties van de D.E.bil, CAbrat al-S. en Sari blijven buiten beschouwing, aangezien hierin slechts een beperkt aantal letters voorkomt.

+++++++ = pluslijn
----- = minlijn
— = gemiddelde lijn van + en - (deze lijn geeft de gemiddelde mate van overeenkomst en verschil het meest volledig weer)

betrokken schriften, zullen wij hieronder eerst meer in het algemeen iets zeggen over de relatie tussen de Rijksaramese en de midden-Aramese schriften/schrifttradities.

Het belangrijkste onderscheid tussen het Rijksaramese schrift en de midden-Aramese schriften is, zoals ook in de volgende hoofdstukken zal blijken, gelegen in de locale of regionale diversificatie van schriftvormen in de laatstgenoemde schriften. J. Naveh heeft erop gewezen, dat het cursieve Rijksaramese schrift van de 5e-3e eeuw v.Chr. een uniform karakter heeft; weliswaar kunnen diverse "sub-styles" onderscheiden worden en ontwikkelen zich in de 4e/3e eeuw v.Chr. nieuwe Rijksaramese lettervormen, terwijl de vorm van de lettertekens tot op zekere hoogte afhankelijk is van het materiaal, waarop en waarmee geschreven werd, van een locale of regionale diversificatie van lettervormen blijkt tot het einde van de 3e eeuw v.Chr. nauwelijks iets.⁵⁹ Dan komt - het eerst aan de grenzen van het verspreidingsgebied van het Rijksaramese schrift - een proces van locale/regionale diversificatie aarzeland op gang⁶⁰, dat in de 2e en 1e eeuw v.Chr. een steeds sneller verloop krijgt, dit mede door toedoen van nationalistisch-politieke ontwikkelingen. Een vergelijkbare ontwikkeling ziet men ook in meer algemeen cultureel opzicht: na het uiteenvallen van het Seleucidische Rijk begon de culturele coherentie, die in dit gebied aanwezig was, af te nemen. Mede ten gevolge van de politieke fragmentatie van Syrië-Mesopotamië konden allerlei plaatselijke culturele tradities, die van oudsher bestonden, weer een meer dominante positie krijgen. Deze tradities vertoonden weliswaar een sterke onderlinge verwantschap en beïnvloedden elkaar over en weer (waarbij allerlei mengvormen ontstonden), maar worden in het algemeen toch gekenmerkt door een eigen locale/regionale identiteit.

Diverse midden-Aramese schriften, die alle een gemeenschappelijke achtergrond in het cursieve Rijksaramese schrift vinden, komen in de eerste eeuwen v.Chr. tot ontwikkeling. In de 1e eeuw v.Chr. en de eerste eeuwen na Chr. kan men een zevental midden-Aramese schrifttradities onderscheiden, die voor het merendeel in de 2e en 3e eeuw na Chr. het hoogtepunt van hun bloei bereiken. Ondanks onderlinge overeenkomsten, die - zoals gezegd - verklaard kunnen worden door hun gemeenschap-

pelijke achtergrond t.o.v. het cursieve Rijksaramese schrift (zij gaan alle min of meer direkt op dit schrift terug) en door wederzijdse beïnvloeding (de midden-Aramese schriftten "wisselden" als het ware lettervormen "uit", hetgeen een soms grote variatie-breedte van lettervormen tot gevolg had), worden de midden-Aramese schriftten alle toch gekenmerkt door een eigen geografisch (locaal, regionaal) bepaalde uniformiteit en identiteit. Na de 3e eeuw na Chr. komt een einde aan het bestaan van sommige midden-Aramese schriftten, terwijl andere overgaan in gestandaardiseerde schriftten die hun locale of regionale bepaaldheid verliezen en "geëxporteerd" worden over de grenzen van hun oorspronkelijke verspreidingsgebied heen (in plaats van locale, regionale bepaaldheid van het schrift wordt nu sprake van een culturele bepaaldheid).⁶¹

Het oud-Syrische (Edesseense) schrift is een duidelijk voorbeeld van een midden-Aramees schrift. In de oudste oud-Syrische inscripties heeft het oud-Syrische schrift nog niet geheel zijn "eigen vaste vorm" gevonden (men kan dit vooral zien aan de vormen van de letters *h* en *h*; zie ook de *s*, *p* en *q*). In de 2e/3e eeuw na Chr. is dit wel het geval.

Het oud-Syrische schrift gaat naar alle waarschijnlijkheid direkt terug op het cursieve Rijksaramese schrift, hoewel de "voor-geschiedenis" van dit schrift door het ontbreken van tekstmateriaal onbekend is.

Het vertoont belangrijke overeenkomsten met het cursief-Palmyreense schrift, het Nabatense schrift en de N.O.Mesopotamische schriftten (m.n. het schrift van de inscripties van Hatra). Deze overeenkomsten kunnen worden verklaard door de gemeenschappelijke achtergrond van deze schriftten t.o.v. het cursieve Rijksaramese schrift, alsmede (bij het Palmyreense en Hatrese schrift; bij het Nabatense schrift is dit, gelet op de geografische afstand, minder voor de hand liggend) door wederzijdse beïnvloeding.

Welke factor (direkte afstamming van het cursieve Rijksaramese schrift of wederzijdse beïnvloeding) meer bepalend is geweest voor de vorming van het oud-Syrische schrift, laat zich op grond van het voorhanden tekstmateriaal niet met zekerheid vaststellen. Op zichzelf lijkt een dergelijke vraag-

stelling ook niet adequaat. De vorming van een schrift dient men procesmatig op te vatten: vanuit hun gemeenschappelijke achtergrond (het cursieve Rijksaramese schrift) beginnen (midden-Aramese) schriftvormen van elkaar af te wijken. Te grote afwijkingen worden evenwel weer voorkomen door wederzijdse beïnvloeding. Bij het proces van schriftvorming oefenen de factor van deviatie en de factor van samenbinding tegelijk hun werking uit en houden elkaar tot op zekere hoogte in evenwicht.

Het is niet mogelijk bij het oud-Syrische schrift een éénduidige schriftontwikkeling vast te stellen. Weliswaar komen in de oudste oud-Syrische inscripties lettervormen voor, die men in de inscripties van de 2e en 3e eeuw na Chr. niet meer aantreft. Gelet op het schaarse tekstmateriaal, dat uit de 1e eeuw na Chr. afkomstig is, is het gevaarlijk hierop al te verstrekkende conclusies te baseren: de verschillen met lettervormen uit de 2e en 3e eeuw na Chr. kunnen incidenteel bepaald zijn.

Dat het oud-Syrische schrift, zoals dit werd gebruikt in de koopakte van 243 na Chr., evenmin tot een nieuwe fase in de ontwikkeling van het oud-Syrische schrift gerekend kan worden, hebben wij hierboven in par. 3.5. aangegeven. Het is het enige document dat direct door de schrijver(s) zelf werd geschreven en niet van een voorbeeld - zoals bij de inscripties waarschijnlijk het geval is geweest - is overgenomen. Zo kunnen ook afwijkingen tussen lettervormen bij de inscripties (i.p.v. door schriftontwikkeling) bepaald zijn door het materiaal waarmee en waarop werd geschreven.⁶²

Als laatste fase van het oud-Syrische schrift als midden-Aramees schrift beschouwen wij het schrift, dat voorkomt op de Syrische toverschalen (m.n. het Nippur-type). In deze fase komen lettervormen voor, die afwijken van de oud-Syrische lettervormen, maar is ook sprake van opmerkelijke overeenkomsten. Het schrift van de toverschalen heeft één van de kenmerken van de midden-Aramese schriften verloren, nl.: de locale, regionale bepaaldheid; het is geëxporteerd buiten zijn oorspronkelijke verspreidingsgebied. De ontwikkeling van dit schrift is evenwel nog niet zo ver gevorderd, dat men al

kan spreken van een literair standaard-schrift of boek-schrift; de lettertekens zijn nl. nog niet gestandaardiseerd en hebben nog niet die uniformiteit die kenmerkend is voor het estrangelo-, het Jacobitische en het Nestoriaanse schrift. Het Syrische schrift op de toverschalen (m.n. de Nippur-schalen) is een midden-Aramees schrift in een overgangsfase naar een literair standaard-schrift.

Hierboven hebben wij aangegeven, dat het oud-Syrische schrift van de inscripties en koopakte de meeste overeenkomsten vertoont met het cursief-Palmyreense schrift. Deze constatering staat tegenover die van J. Pirenne, die schrijft: *"Si.... nous analysons la graphie syriaque ancienne, nous conclurons d'abord qu'elle se rattache à la famille des graphies du Tigre supérieur plus encore qu'à celle de Palmyre et de Nabatène"*.⁶³ Ons inziens komt Pirenne tot deze conclusie, omdat zij te weinig oog heeft voor de vele variaties die zo kenmerkend zijn voor de midden-Arameese schriften; zij houdt dientengevolge in haar overzichten te weinig rekening met de pluriformiteit of variatie-breedte van deze schriften (die met name bij het Palmyreense schrift aanwezig is). Door beeldvertekening komt zij zo tot onjuiste conclusies.⁶⁴ Indien men voldoende acht slaat op de pluriformiteit van de lettertekens in de midden-Arameese schriften, dan blijkt, dat er onvoldoende termen aanwezig zijn voor een genetisch-geografische verklaring voor de ontwikkeling van het oud-Syrische en het Palmyreense schrift, zoals Pirenne deze geeft.

Wanneer zij ten aanzien van het oud-Syrische schrift spreekt van een "cursive originelle" met als uitstralingscentrum Hierapolis-Membidj en ten aanzien van het cursief-Palmyreense schrift van een "cursive originelle" met als uitstralingscentrum Emesa,⁶⁵ dan gaat het slechts om veronderstellingen. Zij veronderstelt dan een locale origine en originaliteit van schriften, waarvoor geen aanwijzingen bestaan en waarvan de waarschijnlijkheid niet groot is, gelet op de ontwikkelingsgang van de midden-Arameese schriften, die wij hierboven geschetst hebben.⁶⁶

Wel is haar conclusie juist, dat het oud-Syrische schrift

moet worden aangemerkt als een "composé original"⁶⁷ Dit is evenwel een kenmerk van ieder midden-Aramees schrift en deze conclusie dient derhalve ook te worden getrokken ten aanzien van het Palmyreense, Nabatese, Hatrese etc. schrift. Al deze schriften zijn, zoals hierboven werd aangeduid, zowel composiet (gemeenschappelijke Rijksaramese achtergrond + wederzijdse beïnvloeding) als origineel (locale, regionale identiteit). Zij hebben alle een cursieve ductus; dit impliceert, zoals wij reeds eerder aanduiden, dat alle midden-Aramese monumentale schrifttypes in hun vormgeving zijn bepaald door de cursieve schrifttypes, en niet andersom.⁶⁸ De divergenties tussen de zgn. cursieve en monumentale schrifttypes zijn derhalve niet toe te schrijven aan verschillende schriften of schrifttradities; zij worden bepaald door de aard van de desbetreffende inscripties. Wij herhalen hier, dat "monumentaal" veeleer een functie-gerichte dan een schriftgerichte benaming is.

Aan het slot van onze vergelijkende analyse willen wij nog kort ingaan op het oud-Syrische en ander tekstmateriaal, dat te Dura-Europos gevonden is. Deze plaats, liggend aan de Eufraat, gesticht tijdens de veroveringstochten van Alexander de Grote en gedurende ongeveer zes eeuwen achtereenvolgens bezet door Macedoniërs, Parthen en Romeinen, was een knooppunt van handel en verkeer tussen Oost en West. Als garnizoensplaats was ze van strategisch belang. De stad lag op de grens van Grieks-Hellenistische, Semitische en Iraanse invloedssferen. Hoewel ze als politiek-cultureel centrum de vergelijking met steden als Palmyra en Edessa bij lange na niet kon doorstaan, is uit de opgravingen wel duidelijk geworden, dat ook deze stad een smeltkroes van verschillende culturen moet zijn geweest.⁶⁹

Een eigen locale schrifttraditie, zoals Palmyra en Edessa, lijkt Dura-Europos nooit gehad te hebben. Het tekstmateriaal, dat er gevonden is, is van verschillende aard: papyri, perkamenten, inscripties en munten geschreven in het Grieks, Hatrees, Parthisch,⁷⁰ Palmyreens en Syrisch kwamen aan het licht.⁷¹ De Palmyreense inscripties, die er gevonden zijn, vallen op door een cursief schrifttype met een zeer grote variatie-

breedte.⁷² Bij de oud-Syrische inscripties, die er zijn gevonden, valt eveneens een zekere onevenwichtigheid van schrift op.⁷³

Geconstateerd kan worden, dat verschillende schriften en schrifttradities elkaar te Dura-Europos ontmoetten.⁷⁴ De variatie-breedte van de inscripties met Palmyreens en oud-Syrisch schrift wijst op een intensieve wederzijdse beïnvloeding; verwijderd van het eigen culturele centrum en los van de eigen locale of regionale schrifttraditie ontleende men bij de weergave van lettertekens vrij gemakkelijk aan andere schriften/schrifttradities. Toch verloren deze schriften niet hun eigen karakter; zij wisten hun identiteit te behouden. Op zichzelf is dit niet opmerkelijk; wel opmerkelijk is, dat het te Dura-Europos nooit is gekomen tot een eigen lokaal schrift, zoals te Palmyra en Edessa. Misschien was Dura daarvoor te veel een doorgangplaats.

In meer algemeen cultureel opzicht bestaat hetzelfde beeld. Ook hier is niet van een eigen Dura-Europese traditie sprake. Architectonisch gezien gaan geheel verschillende tradities en stijlen samen, zonder dat zij een nieuwe synthese vormen. Een ander voorbeeld vormen de wandschilderingen en sculpturen: zij vertonen evenmin een eigen cultuur-traditie. Veeleer moet gesteld worden, dat naast elkaar diverse tradities voorkomen, afkomstig uit Palmyra, Edessa, Hatra etc.etc. Ook zij beïnvloedden elkaar zonder daarbij hun eigen identiteit te verliezen en zonder een nieuwe synthese te vormen.

3.8. Excurs: De inscripties van koningin Saddam en van Amaššameš.

Omdat de inscripties van koningin Saddam en van Amaššameš een belangrijke rol spelen in de meeste studies over het oud-Syrische schrift, zullen wij het schrift van deze inscripties hieronder in een excurs behandelen:

3.8.1. De inscriptie van koningin Saddam.

De inscriptie van koningin Saddam is aangetroffen op een te Jeruzalem gevonden sarcofaag. Het betreft hier een zgn. bilingue, d.w.z. een twee-talige inscriptie; zij bestaat uit een Aramese en een Hebreeuwse versie. De Aramese tekst geven wij hieronder weer:

fig. 27.⁷⁵

Deze tekst luidt: " Sdn mlkt' ", hetgeen betekent: " Koningin Saddam ". De Hebreeuwse tekst is bijna gelijkkluidend: " Sdh mlkth " ("Koningin Saddah").

Men heeft in koningin Sdn/h wel de persoon van koningin Helena van Adiabene willen zien, die - na haar bekering tot het Jodendom - voor zichzelf te Jeruzalem een graf heeft laten bouwen, waarin zij +60 na Chr. begraven zou zijn. In dat geval zou Sdn/h de Adiabeense naam zijn van Helena en zou de Aramese inscriptie een getuige zijn van het Adiabeens-Aramese schrift.⁷⁶

Fr. Rosenthal⁷⁷ en A. Maricq⁷⁸ menen, dat het hier gaat om een schrift, dat nauw verwant is aan het schrift van de Joodse grafinscripties, die in de omgeving van Jeruzalem zijn gevonden: een schrift derhalve, dat aan het begin van onze jaartelling in Palestina in gebruik zou zijn geweest.

J. Pirenne constateert, dat het schrift van deze inscriptie in sterke mate verwant is aan het oud-Syrische schrift en het cursief-Palmyreense schrift. Op grond van haar schrift-analyse komt zij tot de conclusie, dat het grafopschrift meer overeen-

komsten met het eerstgenoemde dan met het laatstgenoemde schrift vertoont: de d, k, l en m komen in het cursief-Palmyreense schrift voor; van deze vier letters treft men drie (de d, l en m) evenwel ook in het oud-Syrische schrift aan. De s, t en 'alef hebben een oud-Syrische vorm. De n- finale laat zij buiten beschouwing.

Wij komen op grond van onze schrift-analyse tot de volgende constatering en conclusies:

- de 'alef heeft een vorm, die deze letter ook in het oud-Syrische schrift heeft; dergelijke 'alef-vormen treft men ook in Palmyreense inscripties aan, ook al wordt de 'alef in het Palmyreense schrift doorgaans door andere lettervormen weergegeven.
- de d komt men in deze vorm zowel in het oud-Syrische als in het Palmyreense schrift tegen.
- de k heeft een vorm, die slechts een zwakke gelijkenis met de oud-Syrische k heeft. Zij vertoont enige gelijkenis met de cursief-Palmyreense k. Ze komt nog het meeste overeen met Hatrese k- vormen.
- de l heeft een vorm, die gangbaar was in meerdere midden-Aramese schriften (Palmyra, Hatra, Assur etc.). De scherpe hoek, die de verticale streep met de basis maakt, is kenmerkend voor de l in het oud-Syrische schrift.
- de m treft men in deze vorm aan in het oud-Syrische schrift. Ook het Palmyreense schrift kent m-varianten van deze vorm.
- de n- finale doet sterk denken aan de (cursief-) Palmyreense n- finale- vormen. In het oud-Syrische schrift is de n- finale rechter en strakker van vorm.
- de s lijkt het meest op de oud-Syrische s- vormen uit de 2e/3e eeuw na Chr.
- de t heeft een vorm, die men dikwijls in oud-Syrische inscripties uit de 2e/3e eeuw na Chr. aantreft. Vormen van dit type, maar dan veel strakker gestyleerd, vindt men bij uitzondering ook wel in de latere cursief-Palmyreense inscripties.

Het schrift van de inscriptie van koningin Saddan vertoont de meeste overeenkomsten met het oud-Syrische schrift. Opmerke-

lijk daarbij is, dat deze overeenkomsten vooral betrekking lijken te hebben op de latere oud-Syrische lettervormen, hoewel de inscriptie van koningin Šaddan vrij algemeen geplaatst wordt in de 1e eeuw na Chr.

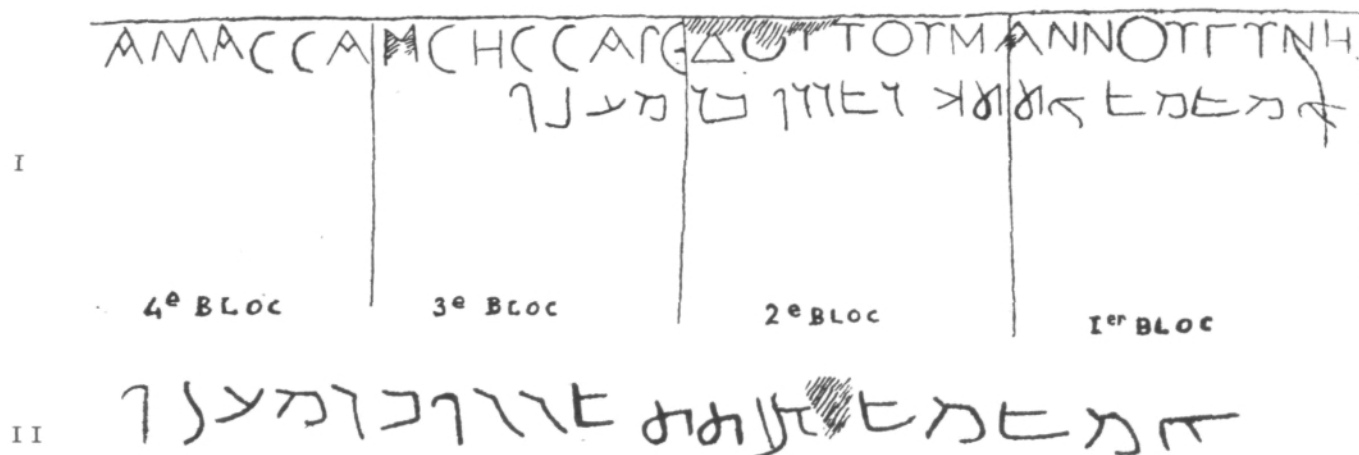
Ook met het cursief-Palmyreense schrift bestaan belangrijke overeenkomsten, terwijl enkele lettertekens vormen hebben, die in sommige midden-Aramese schriftten uit N.O.Mesopotamië voorkomen, zoals die van Hatra en Assur.

Wij menen echter, dat het te ver zou gaan het schrift van de inscriptie van koningin Šaddan als oud-Syrisch aan te duiden. Evenmin kan het cursief-Palmyreens worden genoemd. Het schrift van deze inscriptie heeft een enigszins hybride karakter, hetgeen kenmerkend is voor de schriftten van inscripties, die ver van het eigen culturele centrum werden geschreven.⁷⁹ Kennelijk bediende de schrijver van deze inscriptie zich van lettertekens, die in verschillende midden-Aramese schriftten voorkwamen, zonder dat duidelijk is of, en zo ja, welk, lokaal of regionaal bepaald midden-Aramees schrift hij beheerste.

De herkomst van de opdrachtgever en van de schrijver van de inscriptie laten zich op grond van het spaarzame, incidentele schriftmateriaal niet herleiden of raden. Dat één van hen of beiden afkomstig zouden zijn uit Adiabene, is slechts een veronderstelling, waarvoor geen enkel bewijsmateriaal bestaat.

De mening van Rosenthal en Maricq, dat het schrift van de inscriptie van koningin Šaddan nauw verwant is aan dat van de bij Jeruzalem gevonden Joodse grafinscripties, wordt door de feiten weerlegd: van duidelijke overeenkomsten met het schrift van deze grafinscripties kan niet worden gesproken, zoals een blik op fig. 77 in hoofdstuk 5 leert.⁸⁰

3.8.2. De inscripties van Amaššameš.

Fig. 28.⁸¹I. 'mšmš 'tth dšrdw br m^cnwII. 'mšmš 'tt šrdw br m^cnw

Op een oude graftoren, die zich ± 7,5 km. ten Z.Z.O van Edessa bevindt (te Dêr Ya^cqoub) treft men een Grieks-Aramese bilingue-inscriptie (I) en een Aramese inscriptie (II) bij elkaar aan. Zij luiden: "Amaššameš, de vrouw van Sardu, de zoon van Ma^cnu". Sachau vermoedt, dat deze inscripties uit de 1e eeuw na Chr. stammen. Pognon daarentegen meent, dat zij dateren uit de 1e eeuw v. Chr. Pirenne⁸² merkt op, dat de ductus van het Griekse gedeelte van de bilingue wijst naar een latere datering: de 2e eeuw na Chr.. Zij meent, dat de Aramese inscriptie (II) ouder (begin 2e eeuw na Chr.) is dan de bilingue, die zij houdt voor een latere verfraaiing (in de loop van de 2e eeuw na Chr.). Segal⁸³ en Maricq⁸⁴ zeggen, dat de beide inscripties zijn geschreven in cursief-Palmyreens schrift. Drijvers merkt op, dat het schrift van deze inscripties weliswaar sterk lijkt op en nauw verwant is aan het cursief-Palmyreense schrift, maar wil dit schrift toch liever aanduiden als een Edesseense locale variant van het Aramese cursief, dat in de tijd, waarin de inscripties werden geschreven, gangbaar was.⁸⁵ Hij wijst er daarbij op, dat ook te Palmyra inscripties zijn gevonden, die zijn geschreven in een Palmyreens schrift-type, dat nauwe overeenkomsten met het oud-Syrische schrift vertoont. Elders heeft hij een inscriptie, die in een dergelijk

schrifttype is geschreven, uitgegeven.⁸⁶

Zoals men in fig. 28 kan zien, verschillen de lettertekens van de Aramese inscriptie (I) - zij het niet in belangrijke mate - van die van de Aramese inscriptie (II). Zij vertonen beide sterkere overeenkomsten met het Palmyreense schrift (cursieve stijl met een lichte monumentale inslag) dan met het oud-Syrische schrift. Het is duidelijk, dat twee verschillende graveurs aan het werk zijn geweest. Zij bezigden een schrift, dat - evenals dat van de inscriptie van koningin Saddam - een hybride karakter heeft en dat moeilijk als oud-Syrisch of Palmyreens aangemerkt kan worden. Een datering van deze inscripties op grond van het schrift is niet mogelijk.⁸⁷ Gelet op de archeologische en historische kontekst is een datering in de 2e eeuw na Chr. waarschijnlijk; de grafische gegevens verzetten zich tegen een dergelijke datering niet.

De schrifttypes, die gebruikt worden in de inscripties van koningin Saddam en van Amaššameš passen in het beeld, dat wij hierboven geschetst hebben van de midden-Aramese schriften. Het gaat in beide gevallen om schrifttypes met een complex en composiet karakter, die- wat betreft hun hybride karakter- doen denken aan de te Dura-Europos gevonden Palmyreense inscripties. Zij zijn vervaardigd door personen, die onder invloed van diverse schrifttradities stonden. Het schrifttype van de Saddam-inscriptie is zodanig, dat zich slechts laat raden naar de (culturele) herkomst van de graveur (Adiabene?). Het schrifttype van de Amaššameš-inscripties verraadt, dat de desbetreffende graveurs in een Palmyreense cultuur- of schrifttraditie stonden, maar ook (zie bijv. de vorm van de t) op de hoogte waren van het oud-Syrische (Edesseense) schrift. Realiseert men zich, dat in de eerste eeuwen van onze jaartelling een druk (handels-) verkeer in het Nabije Oosten gaande was, dan is het des te begrijpelijker, dat de midden-Aramese schriften elkaar wederzijds intensief beïnvloedden.

NOTEN bij hoofdstuk 3.

1. Zie o.a.: G. Widengren, *Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parthischer Zeit*, Köln/Opladen 1960; D. Schlumberger, *Der hellenisierte Orient. Die Griechische und nachgriechische Kunst ausserhalb des Mittelmeerraumes*, Kunst der Welt, Baden-Baden 1969; J.B. Segal, *Edessa, "The Blessed City"*, Oxford 1970; H.J.W. Drijvers, *Hatra, Palmyra und Edessa. Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, hrsg. von H. Temporini und W. Haase, II Principat, Achter Band, Berlin/New York 1977, pp. 799-906; H.J.W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, EPRO 82, Leiden 1980.
2. K. Beyer, *Der reichsaramäische Einschlag in der ältesten syrischen Literatur*, ZDMG 116, 1966, pp.242-254.
3. Zie de in de noten 7 en 8 bij hoofdstuk 1 genoemde werken van beide auteurs.
4. Inscriptie no. 35, regel 5/6 in de editie van Drijvers (H.J.W. Drijvers, *Old-Syriac (Edesseean) Inscriptions*, Semitic Study Series, New Series no. III, Leiden 1972).
5. In de regels 12, 13 en 20 (editie Drijvers).
6. Opgemerkt wordt, dat het Palmyreens blijkbaar geen vaste regel voor de weergave van de *š* kende: soms wordt gekozen voor de schin, soms voor de *s*.
- 6b. Regel 19 - editie Drijvers.
7. Dergelijke defectieve schrijfwijzen treft men ook aan in de Palmyreense en Hatrese inscripties. Zie: J. Cantineau, *Grammaire du Palmyrénien épigraphique*, Le Caire 1935, pp. 58-60; Fr. Rosenthal, *Die Sprache der palmyrenischen Inschriften und ihre Stellung innerhalb des Aramäischen*, MVAG 41, I, Leipzig 1936, pp. 14v.; H. Donner-W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1966-1969, deel II, pp. 342v.
8. Beyer, o.c., p.245: "Das ausgebildete Estrangela, die feste Rechtschreibung und die sichere Stilisierung dieser beiden Inschriften setzen bereits eine lange Tradition voraus, so dass man die Erhebung des Lokaldialektes von Edessa zur Schriftsprache am besten mit den Anfängen des Königtums Osrhoëne (132v - 214 bzw. 242 n Chr) eines Zentrums der aramäischen Reaktion gegen den Hellenismus in Verbindung bringt".
9. Zie de literatuur, die genoemd wordt in de noten 6 - 10 bij hoofdstuk 1.
10. E. Jenni, *Die altsyrischen Inschriften. 1.-3. Jahrhundert n.Chr.*, Theologische Zeitschrift 21, 1965, pp- 371-385. Een volledig overzicht treft men aan in H.J.W. Drijvers, *Old-Syriac (Edesseean) Inscriptions*, Semitic Study Series, New Series no. III, Leiden 1972. Sedert 1972 zijn door hem nog enkele oud-Syrische graf-mozaiëken met inscripties ontdekt, die door hem zullen worden uitgegeven. Hij was zo vriendelijk mij het desbetreffende fotomateriaal ter beschikking te stellen, zodat ook deze pas ontdekte inscripties in dit hoofdstuk verwerkt konden worden. Inmiddels is van Drijvers hand verschenen: *Ein neuentdecktes edessenisches Grabmosaik*, Antike Welt, 12. Jahrgang, Heft 3, pp. 17-20. Binnenkort zal in het tijdschrift Le Muséon verschijnen:

- A Tomb for the Life of a King. A recently discovered Edessene Mosaic with a Portrait of King Abgar the Great.*
11. Zie o.a.: A. Maricq, *La plus ancienne inscription syriaque: celle de Birecik*, Notes posthumes mises en oeuvre par J. Pirrenne et P. Devos, Syria 39, 1962, pp. 88-100. (= pp. 127-139 in *Classica et Orientalia*, Paris 1965); H.J.W. Drijvers, *Old Syriac (Edesseean) Inscriptions*, pp. 1-2; R. Degen, *Zur Syrischen Inschrift von Birecik*, Neue Ephemeris für Semitische Epigraphik, Band 2, Wiesbaden 1974, pp. 105-109.
 12. Zie H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris 1907, pp. 15-22; A. Maricq, o.c., pp. 88-100; H.J.W. Drijvers, o.c., pp. 2-3.
 13. Drijvers, o.c., p.53 (no. 67). Voor verdere literatuurverwijzingen hier en bij de volgende voetnoten zie bij Drijvers.
 14. Drijvers, o.c., p.52 (no. 66).
 15. Op grond van de vindplaats van de inscripties no. 66 en no. 67 is het waarschijnlijk, dat zij uit dezelfde periode (119/118 na Chr.) afkomstig zijn.
 16. Drijvers, o.c., p.11-12 (no. 16).
 17. Drijvers, o.c., p.16 (no. 23).
 18. Drijvers, o.c., pp. 17-18 (no. 24).
 19. Drijvers, o.c., pp. 31-32 (no. 44).
 20. Drijvers, o.c., pp. 23-24 (no. 31).
 21. Drijvers, o.c., pp. 44-45 (no. 54).
 22. Drijvers, o.c., pp. 40-41 (no. 50).
 23. Drijvers, o.c., pp. 39-40 (no. 49).
 24. Drijvers, o.c., pp. 41-43 (no. 51).
 25. Drijvers, o.c., pp. 54-57 (no. P); A.R. Bellinger, C.B. Welles, *A Third-Century Contract of Sale from Edessa in Osrhoene*, Yale Classical Studies 5, 1935, pp. 95-154; Zie ook in *The Excavations at Dura-Europos, Final Report V, The Parchments and Papyri*, New Haven 1959, pp. 142-149, Pls. LXIX-LXXI.
 26. Drijvers, o.c., pp. 58-59 (no. M1-M4); E. Babelon, *Numismatique d'Edesse en Mésopotamie*, Mélanges Numismatiques, 2ème série, Paris 1893, pp. 222-226, 239-243, 246vv.
 27. Mijns inziens met uitzondering van de door J.B. Segal in 1959 uitgegeven inscripties. (*New Syriac Inscriptions from Edessa* in BSOAS 22, 1959, pp. 32-35. Zie ook J.B. Segal in *Edessa, "The Blessed City"*, Oxford 1970, p. 264 en H.J.W. Drijvers, o.c., pp. 45-46). Deze inscripties zijn waarschijnlijk afkomstig uit de 4e of 5e eeuw na Chr.
 28. Voor het Tripod Mosaic zie: J.B. Segal, *New Mosaics from Edessa*, Archaeology 12, 1959, pp. 151-159; Id., *New Syriac Inscriptions from Edessa*, BSOAS 22, 1959, pp. 24-27; Id., *Four Syriac Inscriptions*, BSOAS 30, 1967, pp. 293-297; H.J.W. Drijvers, o.c. pp. 38-39; J. Naveh, *Remarks on two East Aramaic Inscriptions*, BASOR 216, 1974, pp. 9-11.
 29. Zie hoofdstuk 2, par. 2.4. sub 'alef.
 30. Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich ook bij de midden-Aramese schriften uit N.O. Mesopotamië (Hatra, Assur, Hassan-Kef etc.) voorgedaan. In het Nabateese schrift prevaleren evenwel de oudere cursief-Aramese g- vormen.
 31. In de inscriptie van Serrin: Drijvers, o.c., pp. 2-3 (no. 2).
 32. In de inscriptie no. 63: Drijvers, o.c., pp. 49-51. Het betreft hier een inscriptie op een votief-stèle, die gevonden

- is te Dura-Europos in de tempel van Hadad en Atargatis. Zie in dit verband de opmerkingen, die wij aan het einde van par. 3.7.2. hebben gemaakt over het te Dura-Europos gevonden tekst-materiaal.
33. Zie hoofdstuk 2, par. 2.4. sub h.
 34. Zie hoofdstuk 4, de paragrafen over het schrift van de inscripties van Hatra en Assur, etc..
 35. Een dergelijke ontwikkeling ziet men ook in het Palmyreense schrift. Op een enkele uitzondering na (bijv.: Inv. XI, no. 73) blijft de s daar evenwel altijd een opening aan de linkerzijde behouden. Zie ook hoofdstuk 2, par. 2.4. sub s.
 36. De "oudere" cursief-Aramese treft men nog aan in de archaische Palmyreense inscripties. Toch mag men niet van een chronologische ontwikkeling spreken: in de latere N.O. Mesopotamische midden-Aramese inscripties (Hatra, Assur, Hassan-Kef etc.) treft men deze ^cayin-vormen nl. eveneens aan. Ook in de Nabatiese inscripties komt deze vorm frekwent voor.
 37. Zo in de inscripties no. 49 (Phoenix-mosaïek), no. 5 (inscriptie van Wa'el), no. 8 (inscriptie van 'Adona) en no. 27 (inscriptie van 'Aphtuḥa). (Nummering volgens Drijvers, o.c.)
 38. Zo in het Phoenix- en Tripod-mosaic. (Inscripties no. 49 en 48).
 39. Zie Drijvers, o.c., pp. 28-29 (inscriptie no. 39). Deze inscriptie valt op door het bijzondere karakter van haar schrift. Ze moet waarschijnlijk gerekend worden tot de latere inscripties (eind 3e eeuw na Chr.?).
 40. P.T. Daniels vestigt in één van zijn artikelen over palaeografie, calligrafie en schriftkunde (die waarschijnlijk uitgegeven zullen worden in JNES) de aandacht op het feit, dat waarschijnlijk werd geschreven met een "sharp-pointed, broad-edge or chisel-tipped, pen".
 41. P.T. Daniels schrijft: "Now, I am not a paleographer, and have no reason to doubt the chronological determinations of these scholars; but I cannot help thinking that explanations of graphic change would be forthcoming if the experts kept an eye on the organic process of writing and its effect on letterforms". Hij stelt de "the actual motions made in writing a letterform" centraal. Hij merkt in dit verband op: "A scribe will count a zigzag of any number of segments a single stroke as long as the pen is not lifted, add a curve takes no more effort (except when incising on clay) than a straight line. The only difficult maneuver, which is usually avoided, is an upstroke, either vertical or bottom right to upper left. A circle, thus, can best be made in two strokes."
 42. De weerbarstigheid van het materiaal is waarschijnlijk verantwoordelijk voor de hoekige vorm van bepaalde lettertekens. Hierboven gaven wij enkele voorbeelden (de p).
 43. Zie W.H.P. Hatch, *An Album of dated Syriac Manuscripts*, Harvard University Press 1946, pp. 52, Pl. I.; W. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum*, London 1870-1872, Part II, pp. 631vv. (No. DCCXXVI).
 44. Zie J.A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913 (de toverschalen 31 t/m 37); J. Teixidor, *The Syriac Incantation Bowls in the Iraq Museum*, Sumer 18, 1962, pp. 51-62 (toverschaal no. 5).
 45. J. Teixidor, o.c..
 46. Zie: E.R. Hayes, *L'école d'Edesse*, Paris 1930; A. Vööbus, *History of the School of Nisibis*, CSCO Vol. 266, Subsidia tomus 26, Louvain 1965; E. Rey, *Les grandes écoles syriennes du IVe au XIIe siècle*, Paris 1898. (i.h.bijz. pp. 7vv.)

47. R. Duval, *Traité de Grammaire Syriacque*, Paris 1881, p. 4.
48. J. Cantineau, *Grammaire du Palmyrénien épigraphique*, Le Caire 1935, p. 32.
49. M. Lidzbarski, *Handbuch der semitischen Epigraphik*, Weimar 1898, pp. 193-194.
50. Fr. Rosenthal, *Die Aramäistische Forschung*, Leiden (reprint) 1964, p. 276v. Zie ook zijn artikel *Die Sprache der palmyrenischen Inschriften*, MVAG 41,1, p. 9.
51. D. Diringer, *The Alphabet*, Vol. I, New York 1968 (reprint), p. 218.
52. J. Pirenne, *Aux origines de la graphie syriacque*, Syria 40, 1963, fasc. 1-2, pp. 101-137.
53. Pirenne, o.c., p. 134.
54. Zie o.a. H.J.W. Drijvers, o.c., pp. Xlrv. Zie ook zijn *Cults and Beliefs at Edessa*, EPRO 82, Leiden 1980, pp. 3-4 en 23vv.
55. Zie o.a.: J.B. Segal, *Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century A.D.*, BSOAS 16, 1954, p. 32.
56. J. Starcky, *Edesse et l'Orient chrétien*, Bible et Terre Sainte, no. 119, maart 1970, p. 4.
De bovengenoemde auteurs maken alle drie in verschillende artikelen opmerkingen over het oud-Syrische schrift. Volstaan is evenwel met de bovenstaande verwijzingen.
57. J. Naveh, *An Aramaic Inscription from El-Mal. A survival of "Seleucid-Aramaic" Script*, IEJ 25, 1975, pp. 117-123; Id., *The North-Mesopotamian Aramaic script-type in the Late Parthian Period*, Israel Oriental Studies II, 1972, pp. 293-304.
58. Vergelijk hiermee de theorieën van W.F. Albright in zijn artikel *A biblical Fragment from the Maccabaeian Age. The Nash Papyrus*, JBL 56, 1937, pp. 145-176 en van J. Teixidor in zijn *Deux inscriptions palmyréniennes du musée de Bagdad*, Syria 40, 1963, pp. 33-46.
59. J. Naveh, *The Development of the Aramaic Script*, pp. 21vv. en 46vv.
60. Zie hoofdstuk 4 (de paragraaf over de Asoka-inscripties i.h. bijz.).
61. Zie ook het slothoofdstuk.
62. Zie hierboven de noten 40-42.
63. J. Pirenne, o.c., p. 128.
64. Dergelijke beeldvertekeningen worden vaker bij de behandeling van midden-Aramese schriften gemaakt. Dit is vooral het geval bij het Palmyreense schrift, dat vrij algemeen wordt onderscheiden in een cursief en een monumentaal schrift, doch dat - zoals wij hebben aangetoond in hoofdstuk 2 - bij nadere bestudering zoveel variaties blijkt te vertonen, dat een dergelijk onderscheid zich voor nuancering leent.
65. J. Pirenne, o.c., pp. 131vv.
66. Zie ook par. 2.5. en i.h. bijz. noot 68 bij hoofdstuk 2.
67. J. Pirenne, o.c., p. 129.
68. Zo hadden bijv. degenen, die oud-Syrische teksten in mozaïek legden naar alle waarschijnlijkheid cursief-Syrische teksten als voorbeeld, zoals Drijvers stelt in zijn aan het einde van noot 10 genoemde artikel.
69. Zie o.a.: M. Rostovtzeff, *Caravan Cities*, Oxford 1932, reprint New York 1971 (pp. 153-219: *The Ruins of Dura*); Id., *The Excavations at Dura-Europos*, Yale University, New Haven (Preliminary and Final Reports).

70. Niet te verwarren met het Parthisch-Perzische midden-Aramese schrifttype, dat wij in hoofdstuk 5 zullen behandelen (en waarvan ook een voorbeeld te Dura-Europos is gevonden, nl.: het zgn. Perkament nr. 12; zie par. 5.5.).
71. Van de vele munten, die te Dura zijn gevonden, blijkt ongeveer de helft in Edessa te zijn geslagen. Zie: J.B. Segal, *Edessa "The Blessed City"*, Oxford 1970, p. 30, n. 1.
72. Zie Comte du Mesnil du Buisson, *Inventaire des inscriptions palmyréniennes de Doura-Europos*, Paris 1939.
73. Zo wordt bijv. de h in spiegelbeeld geschreven: i.p.v. . Zie Drijvers, o.c., pp. 49-51.
74. Zie o.a.: Comte du Mesnil du Buisson, *Un bilingue araméen-grec de l'époque parthe à Doura-Europos*, Syria 19, 1938, pp. 147-152; H. Ingholt in R.N. Frye et alii, *Inscriptions from Dura-Europos*, Yale Classical Studies 14, 1955, pp. 131-137, Pl. III. Zie ook R. Duval in Syria 19, 1938, p. 152 (naschrift bij het artikel van Comte du Mesnil du Buisson). Zie verder de hoofdstukken 4 (par. 4.8.) en 5 (par. 5.5.).
75. Facsimile J. Pirenne, o.c., p. 102. Zie ook CIS II, no. 156.
76. J. Pirenne, o.c., pp. 102vv.
77. Fr. Rosenthal, *Die Aramäistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden 1964, p. 196.
78. A. Maricq, *Les plus anciennes inscriptions syriaques*, Syria 34, 1957, p. 304.
79. Zie hoofdstuk 2, par. 2.5.
80. Ook met de lettertekens van de Hebreeuwse tekst van de bilingue bestaan geen overeenkomsten.
81. Overgenomen uit H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*, Paris 1907: inscripties no. 57 en no. 58, pp. 103-107, Pl. XXVI. Zie ook E. Sachau, *Edessenische Inschriften* in ZDMG 26, 1882, pp. 145-153.
82. J. Pirenne, o.c., pp. 109vv.
83. J.B. Segal in BSOAS 16, 1954, p. 31 n. 1.
84. A. Maricq, o.c., p. 304.
85. H.J.W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, EPRO 82, Leiden 1980, pp. 23vv.
86. H.J.W. Drijvers, *Une main votive en bronze trouvée à Palmyre, dédiée à Ba'alshamên*, Semitica 27, 1977, pp. 105-116, i.h.bijz. pp. 106 en 107.
87. Meer in het algemeen moet worden opgemerkt, dat de vele varianten in de midden-Aramese schriftten - juist, omdat zij veelal niet chronologisch bepaald zijn - dateringen op grond van palaeografische criteria alleen dikwijls zeer moeilijk en soms onmogelijk maken.